

Některé aspekty vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství

JADWIGA ŠANDEROVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Růst tvůrčího potenciálu dělnické třídy jakožto hlavní sociálně politické a výrobní síly socialistické společnosti úzce souvisí s upevňováním jejího vedoucího postavení ve společnosti. Z toho také vyplývá teoreticko-praktický význam studia konkrétních směrů a cest sociálního rozvoje dělnické třídy, stále naléhavější potřeba zkoumání základních mechanismů, jimiž se její vedoucí úloha uplatňuje a prohlubuje. Zobecněná zkušenost sociálně ekonomického rozvoje v zemích socialistického společenství dokumentuje, že „zvyšování zralosti socialistických společenských vztahů vede k rozmnožení řad dělnické třídy, k progresivním změnám v jejím složení a struktuře, ke zvýšení kulturní úrovně; posiluje se její sbližování s ostatními skupinami pracujících“ [Razvitiye 1982 : 399]. V této souvislosti se dostává do popředí zájmu soudobé marxisticko-leninské sociologie problematika sociální struktury dělnické třídy, a to jak z hlediska teoreticko-metodologického, tak v oblasti konkrétních výzkumů a analýz. K žádnému společenskému jevu, a tedy ani ke studiu sociální struktury dělnické třídy, nelze přistupovat staticky. I ke studiu této problematiky je třeba přistupovat z historicko-genetického hlediska a sledovat dělnickou třídu v jejím pohybu a proměnách. Některé rysy a tendence dynamiky sociální struktury dělnické třídy v evropských socialistických zemích se pokusíme naznačit v tomto příspěvku.

* * *

Formování dělnické třídy v evropských socialistických zemích bylo v počáteční etapě budování materiálně technické základny socialismu podmíněno stupněm hospodářského rozvoje dosaženého před druhou světovou válkou. Vyjdeme-li z úrovně industrializace, lze evropské socialistické země rozdělit do tří skupin, v jejichž rámci je ovšem v každé zemi možno pozorovat specifické rysy. Za první jsou to země průmyslové, kde již v podmínkách kapitalismu byla zformována početná dělnická třída s vyspělým průmyslovým jádrem, jehož vědomí bylo utvářeno historickou zkušeností třídních zápasů [Československo a území dnešní NDR]. Za druhé to jsou země, jejichž hospodářství mělo před druhou světovou válkou průmyslově agrární charakter a kde se dělnická třída teprve začala formovat [Maďarsko, Polsko]. Za třetí jsou to země původně čistě agrární, kde průmyslové jádro dělnické třídy mělo jen zanedbatelnou váhu [Bulharsko, Rumunsko]. Zvláštní postavení v tomto ohledu zaujímá Sovětský svaz, který po ukončení poválečné obnovy dále rozvíjel a prohluboval procesy socialistické přestavby společnosti započaté VŘSR a kde byly základy socialismu vybudovány již v polovině třicátých let.

Stupeň průmyslové vyspělosti jednotlivých zemí podmínil tempa kvantitativního růstu dělnické třídy na počátku socialistické výstavby i charakter sociálních zdrojů její reprodukce. Nejrychleji se zvyšoval počet dělníků v zemích, kde byl doposud zanedbatelný podíl průmyslové výroby a kde byla většina průmyslových odvětví teprve zakládána. Relativně nejpomaleji naopak

Tabulka 1. Sociální původ dělníků*) ve vybraných socialistických zemích podle délky pracovní aktivity (v %)

Země	ČSSR**)			BLR***)			MLR			PLR		
Období zahájení ekonomické aktivity	Sociálně třídní postavení otce											
	dělník	země- dělec	zaměst- nanec	dělník	země- dělec	zaměst- nanec	dělník	země- dělec	zaměst- nanec	dělník	země- dělec	zaměst- nanec
do r. 1940	61,9	27,1	6,1	24,0	57,9	3,7	43,1	37,2	4,6	52,6	38,0	4,5
1940—1944	59,9	23,1	12,4				45,9	33,5	4,6	56,0	31,7	8,2
1945—1949	58,4	26,8	11,3	28,3	56,6	5,5	42,5	40,6	5,7	47,8	45,0	4,2
1950—1954	60,1	26,4	12,2				47,2	38,4	4,6	46,4	45,7	4,9
1955—1959	62,2	23,4	13,6	32,5	54,2	7,2	53,9	30,7	11,2	47,6	43,0	7,2
1960—1964	63,4	15,0	20,6	49,0	36,8	9,2	50,9	30,6	14,5	47,8	41,0	8,1
1965—1969	61,2	15,8	22,3				61,6	23,2	12,5	54,4	30,7	13,1
1970—1974†)	60,2	11,3	27,9				62,0	18,9	16,9	60,5	23,8	14,3
1975—1978	57,9	13,5	28,3									
Celkem	60,7	19,9	17,7	34,8	50,0	6,6	52,6	30,2	10,2	50,5	39,0	7,7

*) ČSSR, MLR a PLR bez zemědělských dělníků, BLR včetně zemědělských dělníků.

**) Postavení otce v době šetření. U ostatních zemí postavení otce v době zahájení pracovní aktivity respondenta.

***) Období: do r. 1944, 1945—1952, 1953—1958, 1959—1967.

†) MLR a PLR 1970—1972.

rostla dělnická třída v zemích s průmyslovou tradicí.[1] S tempem kvantitativního růstu dělnické třídy úzce souvisí i charakter a dynamika její struktury z hlediska sociálního původu jejích příslušníků.

Základním a dlouhodobým zdrojem početního růstu dělnické třídy v období budování základů socialismu byly ve většině uvažovaných zemí pracovní síly postupně uvolňované ze zemědělství. Tento zdroj byl nejvýznamnější v zemích původně agrárních, nicméně svoji váhu měl ve všech socialistických zemích, včetně zemí s vyspělým průmyslem. Z porovnání údajů uvedených v tabulce 1 vyplývá, že podíl příslušníků dělnické třídy, jejichž otcové byli dělníky (tzv. dělníci druhé generace), závisí na tom, do jaké míry již byla tato společenská skupina v jednotlivých zemích zformována. V Bulharsku jsou hlavním zdrojem sociální reprodukce dělnické třídy rolníci, přičemž dělníci zde ještě v druhé polovině šedesátých let tvořili jen polovinu reprodukčních zdrojů. V Maďarsku, kde již byla dělnická třída do značné míry zformována, tvořili dělníci druhé generace počátkem sedmdesátých let více než její polovinu. V Československu, které zde reprezentuje země s tradicí průmyslového dělnictva, jsou pracovní síly v zemědělství jakožto zdroj reprodukce dělnické třídy méně významné. Dělnická třída se zde po celé sledované období reprodukuje většinou ze svých vlastních zdrojů a jen v menší míře ze zemědělského obyvatelstva. Specifická je situace Polska, kde charakter reprodukčních zdrojů dělnické třídy odráží i vývoj vlastnických vztahů v zemědělství, z něhož jsou pracovní síly uvolňovány pomaleji, než by odpovídalo výchozí ekonomické úrovni.

Jednou ze základních tendencí formování dělnické třídy zemí socialistického společenství v období budování základů socialismu je nejprve určitý pokles podílu dělníků druhé generace a poté snižování přílivu zemědělské populace a zvyšování generační kontinuity. Tato tendence se netýká pouze mezigeneračních, ale také vnitrogeneračních mobilitních přesunů.

Začlenění zemědělského obyvatelstva (ale i žen z domácnosti a příslušníků maloburžoazie) se pochopitelně odrazilo v kvalifikační struktuře dělnické třídy. Velká část nových příslušníků dělnické třídy neměla potřebnou odbornou úroveň a často postrádala i návyky nezbytné pro práci v průmyslu. Potřebné pracovní vlastnosti a dovednosti a základní rysy společenského vědomí charakterizujícího dělnickou třídu, jako je kolektivismus, smysl pro organizovanou práci, disciplinovanost a politické uvědomění se u nich teprve postupně utvářely.

Objektivní proces masového přechodu velké části zemědělců a osob přicházejících z venkovského prostředí do řad dělnické třídy, v jehož průběhu si osvojovali vlastnosti příznačné pro dělnickou třídu, měl z celospolečenského hlediska řadu progresivních aspektů. Velká část těchto nových příslušníků dělnické třídy dojížděla do továren z vesnice a často zůstávala spjata se zemědělskou výrobou (tzv. kovozezemědělci). Lze říci, že pro sociální strukturu dělnické třídy je v období budování základů socialismu svým způsobem charakteristická právě tato hraniční vrstva průmyslových dělníků se zemědělským zázemím, která představovala důležitý spojovací článek mezi průmyslem

(1) V období 1950–1970 vzrostl počet dělníků v BLR o 350 ‰, v RSR o 130 ‰, v PLR o 140 ‰, v SSSR o 150 ‰, v MLR o 110 ‰, v ČSSR o 90 ‰ a v NDR o 40 ‰ [Mikulskij 1976:46]. K největším změnám docházelo ve většině zemí v období do konce šedesátých let. Po roce 1960 pokračuje rychlé tempo růstu pouze v RSR, kde se do roku 1980 zvýšil počet průmyslových dělníků o více než 150 ‰, zatímco v ČSSR a NDR již jen o jednu pětinu. Zhruba o polovinu se v tomto období zvýšil počet průmyslových dělníků v SSSR, BLR a PLR, o jednu třetinu v MLR (Statističeskij žezgodnik stran — členov SEV 1971, 1981).

a zemědělstvím, sociálního nositele procesu sblížování města a venkova. Přestože v některých socialistických zemích tato vrstva svůj význam dosud neztratila,(2) v dlouhodobé perspektivě můžeme její hraniční charakter považovat za přechodný. Její význam a sociální svébytnost postupně ustupují do pozadí spolu s tím, jak se zvyšuje produktivita práce v zemědělství a jak se v důsledku sociálně politického zrání tato vrstva integruje do řad dělnické třídy. Jde tedy o hraniční vrstvu dělnické třídy, jejíž existence je spjata s konkrétní etapou budování socialismu a která již ve většině evropských socialistických zemí splnila své významné historické poslání.

Rychlý růst dělnické třídy a nové zdroje její sociální reprodukce také úzce souvisí s procesy odvětvové restrukturalizace. Socialistická industrializace, preferující rozvoj těžkého průmyslu a směřující k hospodářské soběstačnosti jednotlivých národních ekonomik, vedla k rozsáhlým přesunům pracovních sil, a to jak z hlediska kvantitativního, tak kvalitativního. V nových velkých závodech přednostně se rozvíjejících průmyslových odvětví se koncentrovali dělníci druhé generace, kteří většinou zároveň představovali kvalifikačně nejvyspělejší složku dělnické třídy. Nově přichozí, většinou nekvalifikované pracovní síly, rozšiřovaly řady dělnické třídy především v lehkém a zpracovatelském průmyslu.

Celkově lze říci, že pro období budování základů socialismu je typický rychlý kvantitativní růst dělnické třídy, spjatý s rozsáhlými sociálními přesuny a hlubokými změnami v její struktuře. Základním zdrojem všech těchto změn je socialistická industrializace vyžadující početnou dělnickou třídu, organizovanou ve velkých kolektivech rozvíjejících se průmyslových odvětví. Uvedené procesy se projevují v podstatných změnách struktury dělnické třídy z hlediska její kvalifikovanosti, odvětvového složení i sociálního původu. Jejich výsledkem je formování a upevňování socialistické dělnické třídy, představující základní politický, ekonomický a sociální potenciál výstavby socialismu. Všechny hlavní roviny strukturalizace dělnické třídy jsou navzájem úzce propojeny a nelze je proto od sebe ani oddělovat, ani je sledovat samostatně, bez ohledu na historickou dynamiku jednotlivých procesů, která je velmi vysoká právě v období zásadních socialistických přeměn ekonomiky i společnosti jako celku.

Ekonomickým potřebám formování početné a odborně i politicky vyspělé dělnické třídy odpovídala v sociální sféře nezbytnost integrovat do jejích řad nové oddíly a vrstvy. Tyto integrační procesy probíhaly ve všech rovinách strukturalizace dělnické třídy, a to v úzké souvztažnosti. Z hlediska sociální rekrutace byly postupně překonávány rozdíly mezi dělníky druhé generace a novými příslušníky dělnické třídy, kteří přicházejí nejčastěji ze zemědělského prostředí. V oblasti kvalifikační struktury to byli na jedné straně vyučení dělníci a na straně druhé dělníci bez profesní přípravy. Tato diferenciaci však ustupovala spolu s rozvojem nového systému přípravy pro dělnická povolání do pozadí. Pokud jde o odvětvové složení, byla pro období socialistické industrializace typická preference klíčových odvětví těžebního, těžkého a strojírenského průmyslu při pomalejším rozvoji ostatních odvětví.

Ze všech uvedených hledisek lze tedy diferenciaci dělnické třídy v teoretické rovině charakterizovat na základě dichotomií, v reálné praxi však odráží integrační procesy, které směřují ke zformování dělnické třídy na kvantita-

(2) Např. v Polsku a Rumunsku, kde dosud nebylo dosaženo dostatečné úrovně industrializace zemědělství a v průmyslu neustále vzniká potřeba nových pracovních sil, je ještě v sedmdesátých letech třeba považovat osoby s tímto dvojím profesním statutem za nutnost [Zagórski 1976; Constatinescu 1979].

tivně i kvalitativně nové bázi, odpovídající potřebám socialistické ekonomiky a rozvoje socialistických společenských vztahů i v ostatních oblastech života společnosti. V jednotlivých zemích se však tyto procesy uskutečňují odlišným tempem a různými formami, což je dáno nestejnými výchozími sociálně ekonomickými podmínkami, dosavadním sociálně kulturním rozvojem a z toho plynoucími zvláštnostmi socialistické výstavby.

První etapa budování základů socialismu se opírala zejména o extenzivní faktory růstu. Po jejich vyčerpání se stalo nezbytným přistoupit k intenzifikaci růstových faktorů, která je jedním ze základních rysů ekonomiky rozvinutého socialismu a důležitým předpokladem budování materiálně technické základny komunistické společnosti. Rozvinutá socialistická společnost se již opírá o vlastní ekonomické i sociální základy a důraz se přesouvá z kvantitativních hledisek na kvalitativní. Intenzifikace národního hospodářství a hluboké proměny ekonomické i společenské struktury jsou podmíněny a doprovázeny celou řadou změn v obsahu a charakteru práce. Mnoho profesí se z tohoto hlediska mění, zvyšují se kvalifikační nároky na jejich výkon. Do všech sektorů začíná pronikat moderní technika a nové technologické postupy, zvětšuje se podíl pracujících vykonávajících profese průmyslového typu v zemědělství a ostatních oblastech národního hospodářství.[3] V této souvislosti se často hovoří o tzv. industrializaci a intelektualizaci práce. Oba tyto procesy lze dokumentovat na údajích o vývoji profesní struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva za posledních dvacet let v Sovětském svazu a Československu (tabulka 2). Kritéria pro třídění profesí[4] a údaje za SSSR jsou převzaty z práce sovětských autorů týkající se analýzy profesní struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva [Gordon—Nazimova 1983].

Ačkoli nelze na základě uvedených dat tyto dvě země srovnávat z hlediska dosaženého stavu, neboť třídící schéma použité pro sovětská data jsme pro československá data mohli použít jen přibližně, je zřejmé, že základní tendence je v obou zemích stejná. Zcela zřetelně se zde projevuje postupné snižování podílu osob vykonávajících práci zemědělského typu a zvyšování podílu pracovníků, jejichž práce souvisí se zpracováváním informací nebo s obsluhou lidí. Nejvíce je ovšem zastoupena práce průmyslového typu. Tempo růstu profesí tohoto typu je v souvislosti s procesem industrializace neprůmyslových sfér národního hospodářství, především zemědělství a služeb, rychlejší než tempo růstu pracovních sil v průmyslu, jejichž podíl začíná v posledním období v obou zemích mírně klesat.

Pokud jde o složitost práce (uvedenou pro ČSSR), s níž velmi úzce souvisí kvalifikační nároky vykonávané práce (uvedené pro SSSR), v obou zemích systematicky klesá podíl osob vykonávajících profese, pro něž je typická nej-

(3) Např. v ČSSR činili v roce 1978 představitelé profesí spojených s industriální prací zhruba 18 % ekonomicky aktivních v sektoru zemědělství a 13 % v terciéru a kvartéru. (Vypočteno na základě dat sociologicko-statistického šetření *Třídění a sociální struktura ČSSR 1978*)

(4) Z hlediska materiálně technických podmínek práce byly profese rozděleny do čtyř skupin: 1. Profese spojené s prací zemědělského typu, jejíž předmět je neoddělitelně spjat s živou přírodou a která také určuje pracovní tempo a další pracovní podmínky. Jde pouze o profese bezprostředně související s tvorbou zemědělské produkce a nikoliv o všechny profese v zemědělství. 2. Profese spojené s prací průmyslového typu. 3. Profese, jejichž představitelé se zabývají sběrem a zpracováváním informací (patří sem vědečtí pracovníci, konstruktéři, ekonomové, operátoři výpočetní techniky, z dělnických profesí např. laboranti, kontrolori atd.). 4. Profese spojené s prací, jejímž předmětem jsou lidé jakožto spotřebitelé materiálních statků a služeb. Nejde o všechny pracovníky terciárního a kvartérního sektoru, ale pouze o ty z nich, kteří mají v důsledku své profese bezprostřední kontakt s lidmi.

nižší složitost práce (nevyžadující odbornou přípravu). Nejrychleji stoupá podíl pracujících vykonávajících profese střední složitosti práce (vyžadující odbornou přípravu nižší úrovně: neúplné střední vzdělání, vyučení). Přestože podíl nekvalifikované práce neustále klesá, nelze pro nejbližší budoucnost předpokládat, že bude zcela odstraněna. Na významu však začínají nabývat pracovní místa dělnického charakteru, k jejichž výkonu se požaduje středoškolské vzdělání.

Proměny v obsahu a charakteru práce mají přímý vliv na další rozvoj dělnické třídy a její strukturu. Jedním ze základních znaků rozvinuté socialistické společnosti je skutečnost, že v sociálně třídní struktuře obyvatelstva tvoří dělnická třída absolutní i relativní většinu (viz např. [Senjavskij 1982 : 38]). S přechodem k intenzivním cestám rozvoje se přírůstek dělnické třídy začíná stabilizovat a tempo jejího růstu klesá. Řady dělnické třídy jsou v tomto období stále významněji doplňovány mládeží, která byla vychovávána v podmínkách socialismu a daleko častěji než dříve dosáhla i středoškolského vzdělání nebo absolvovala alespoň profesní přípravu nižší úrovně (vyučení), tedy lidmi, kteří jsou odborně i ideově plně integrováni do nového společenského systému. V rámci mezigeneračních přesunů je důležité posílení tendence dělnické třídy reprodukovat se z vlastních zdrojů (tzn., že stále více příslušníků dělnické třídy pochází z dělnických rodin). Zvláště výraznou tendenci ke generační kontinuitě dělnického povolání pozorujeme u průmyslového jádra dělnické třídy. V období rozvinutého socialismu se dělníci stále výrazněji rekrutují i ze sociální skupiny inteligence a zaměstnanců, což se zvýšenou měrou týká dělníků vykonávajících nekvalifikovanější práci. (5)

Lze říci, že zatímco pro období budování základů socialismu byl v souvislosti s procesy sociální integrace společnosti důležitý vztah mezi dělníky druhé generace a dělníky rolnického původu, pak v podmínkách rozvinutého socialismu nabývá z tohoto hlediska na stále větší důležitosti vzájemný vztah mezi dělníky druhé generace a dělníky z rodin duševních pracovníků. Tento vztah má kvalitativně novou povahu odpovídající měnícímu se charakteru dělnické práce a dosaženému stupni sociální stejnorodosti společnosti.

Jak dokumentují data v tabulce 3, mění se vzdělanostní a kvalifikační složení dělnické třídy ve prospěch vyššího podílu dělníků, kteří dosáhli neúplného nebo úplného středoškolského, vysokoškolského vzdělání. Současné postupně mizí dělníci s neukončeným základním vzděláním (popřípadě bez vzdělání). Tento vývoj úzce souvisí se zvyšujícím se podílem mladých dělníků, kteří získali svoji kvalifikaci již v rámci socialistické vzdělávací soustavy. Důraz na rostoucí vzdělanost dělníků nemá pouze bezprostředně ekonomický význam, neboť je integrální a neodmyslitelnou součástí posilování a prohlubování její vedoucí úlohy ve všech oblastech společenského života. Na druhé straně však nezbytným předpokladem účinnosti nabyté kvalifikace a vzdělání i v jejich širším sociálním a kulturním významu je soulad dosažené kvalifikační úrovně jednotlivých dělníků s kvalifikačními nároky vykonávané práce. Vzdělání je „pouze základem formování mnohotvárných kulturních potřeb. Tyto potřeby se buď rozvíjejí, obohacují a stávají se skutečně naléhavé nebo se oslabují, ochuzují a tlumí v závislosti na další konkrétní zkušenosti, nejvíce na zkušenosti pracovní“ [Gordon—Nazimová—Perfilevová 1982 : 61—62]. V prv-

(5) Podle údajů mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*, který byl uskutečněn v r. 1979 v BLR, ČSSR, MLR, NDR a SSSR, patřili ve všech těchto zemích (s výjimkou BLR) respondenti vykonávající převážně fyzickou práci, jejichž otec vykonával práci duševní, častěji mezi středně a vysoce kvalifikované dělníky než mezi dělníky s nízkou kvalifikací. [Sbliženíje 1981 : d. 2, s. 95—96].

Tabulka 2. Vývoj struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva SSSR a ČSSR od konce padesátých let z hlediska obsahu a složitosti práce (v %)

Rok šetření	1959					1970					1980				
<i>SSSR</i>	celkem	složítost práce				celkem	složítost práce				celkem	složítost práce			
Obsah práce:		1	2	3	4		1	2	3	4		1	2	3	4
práce zemědělského typu	38	33	3	1	1	23	19	3	—	1	18	13	4	—	1
práce průmyslového typu	42	17	23	—	2	48	14	29	1	4	51	13	31	1	6
zpracování informací	7	.	1	3	3	10	.	2	4	4	12	.	3	4	5
obsluha a výchova lidí	9	2	2*)	.	5	14	2	4*)	.	8	14	2	4*)	.	8
řídící práce	4	.	.	.	.	5	.	.	.	.	5	.	.	.	.
celkem	100	52	29	4	11	100	35	38	5	17	100	28	42	5	20

Rok šetření:	1961				1970				1980			
ČSSR	celkem	složítost práce			celkem	složítost práce			celkem	složítost práce		
Obsah práce:		1	2	3		1	2	3		1	2	3
práce zemědělského typu	20	18	2	1	13	10	2	—	9	5	5	2
práce průmyslového typu	45	27	17	2	47	25	20	2	46	22	22	2
zpracování informací	18	6	5	7	19	5	5	9	19	4	6	9
obsluha a výchova lidí	16	9	5	2	20	11	6	3	23	12	8	3
řídící práce	1	.	.	.	1	.	.	.	3	.	.	.
celkem	100	60	28	12	100	51	33	14	100	43	41	16

Vysvětlivky: Složitost práce pro SSSR:

1 převážně fyzická práce nevyžadující profesní přípravu

2 převážně fyzická práce vyžadující profesní přípravu

3 nefyzická práce vyžadující profesní přípravu

4 převážně duševní práce vyžadující střední odborné a vysokoškolské vzdělání

*) fyzická a nefyzická práce vyžadující profesní přípravu

Složitost práce pro ČSSR:

1 nízké úrovně

2 střední úrovně

3 vysoké úrovně

Tabulka 3. Vývoj vzdělanostní struktury dělnické třídy ve vybraných socialistických zemích (v %)

BLR	Dělníci			
	v průmyslu		v zemědělství	
	Nejvyšší dosažené vzdělání			
	1968	1977	1968	1977
nedokončené základní	7,9	3,2	16,6	11,5
základní	26,9	14,5	45,0	41,1
neúplné střední	41,8	46,1	29,4	40,3
nedokončené střední	8,5	23,5	2,9	3,7
úplné střední a vyšší	0,5	0,1	0,2	0,3
celkem	85,6	87,4	94,1	96,9

ČSSR	Dělníci ve věku			
Nejvyšší dosažené vzdělání	20—29 let	30—39 let	40—49 let	50 a více let
základní	27,3	37,3	56,4	67,9
vyučení	64,7	54,8	35,0	23,9
nižší odborné	2,3	3,0	5,6	5,5
úplné střední	5,7	5,0	3,0	2,6
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

MLR	Dělníci						
	kvalifikovaní		zaučení		pomocní		
	Nejvyšší dosažené vzdělání		1970	1980	1970	1980	1970
méně než 8 tříd	25,8	8,0	54,8	32,2	66,9	48,2	
8 tříd	38,6	32,0	40,9	55,6	30,8	45,5	
neúplné střední	27,7	44,9	1,8	6,5	1,2	4,5	
úplné střední a vyšší	7,9	14,9	2,5	5,7	1,1	1,8	
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

PLR	Dělníci		SSSR	Dělníci		
	Nejvyšší dosažené vzdělání	1964	1973	Nejvyšší dosažené vzdělání	1959	1970
základní	86,6	72,6	neúplné střední	31,6	38,8	34,3
vyučení a neukon-			střední všeobecné	6,3	16,5	33,0
čené střední	12,5	24,2	střední odborné			
vyšší	0,9	3,2	a vyšší	2,2	3,7	8,7
celkem	100,0	100,0	celkem	40,1	59,0	76,0

ním období budování rozvinuté socialistické společnosti však v tomto směru dochází k určitému nesouladu, (6) který je dán pomalejšími změnami v obsahu

(6) Tuto skutečnost lze ilustrovat údaji mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sbližování dělnické třídy a intelligence*. Ve všech sledovaných zemích (s výjimkou SSSR, pro nějž nemáme data k dispozici) převyšovala cca u jedné pětiny respon-

práce v porovnání s růstem kvalifikační a vzdělanostní úrovně dělnické třídy, viz též [Morgenstern—Parlitz 1983 : 38—39].

Uvažujeme-li proto o kvalifikační struktuře dělnické třídy tohoto období, musíme brát v úvahu obě hlediska [Kovács 1984 : 131], tj. kvalifikaci dělníků i kvalifikační nároky vykonávané práce. Ačkoli dělníci bez odborné profesní přípravy vykonávající nekvalifikovanou práci zůstávají zatím početnou složkou dělnické třídy, z hlediska dalšího rozvoje její sociální struktury je podstatné, že základní masu dělnické třídy tvoří vyučení dělníci (s neúplným středoškolským vzděláním) vykonávající středně kvalifikovanou práci, přičemž se zvyšuje význam a podíl dělníků vysoce kvalifikované práce s úplným středoškolským (v některých případech vysokoškolským) vzděláním. Určitou „zálohou“ této skupiny dělníků, jejíž početnost vzrůstá, jsou dělníci, kteří dosáhli nejvyšší kvalifikace a vykonávají zatím jen středně kvalifikovanou práci.

Stejně jako sociální skupinu reprezentující sblížovací procesy v období budování základů socialismu představovali poměrně nejlépe průmysloví dělníci se zázemím v zemědělství, v současné etapě to jsou dělníci vykonávající vysoce kvalifikovanou práci.(7) Tato hraniční vrstva nevzniká jednostranným přibližováním kvalifikovaných dělníků technické inteligenci. Jde o oboustranný proces, v jehož rámci dochází na jedné straně k intelektualizaci dělnické práce a na straně druhé k industrializaci mnoha oborů práce duševní. Úroveň zespolečenštění, kolektivnost a organizovanost práce zároveň ovlivňují pracovní podmínky příslušníků technické inteligence, které se postupně stávají rovnocennými podmínkám práce dělníků. K tomu přistupuje i ta skutečnost, že v pracovních kolektivech, v nichž techničtí pracovníci úzce spolupracují s dělníky, se utvořily zcela nové vztahy (a to v sociálním i politickém smyslu) podporující vzájemné kontakty mezi nimi. Vzhledem k tomu, že se zároveň postupně zvyšuje početnost těchto kolektivů, přejímá celá řada příslušníků technické inteligence vlastnosti doposud charakteristické pro dělnickou třídu, včetně mnoha rysů sociálního vědomí. V dlouhodobé perspektivě lze předpokládat, že vrstva vysoce kvalifikovaných dělníků,(7) která se dnes pohybuje na hranicích dělnické třídy a technické inteligence a často zahrnuje i technické pracovníky, je hraniční skupinou pouze přechodně a během dalšího vývoje se stane integrální součástí průmyslového jádra dělnické třídy [Gordon — Klopov 1983 : 41—43].

Změny v obsahu dělnické práce neprobíhají souběžně a rovnoměrně ve všech národohospodářských sektorech, průmyslových odvětvích a oborech. Lze říci, že zatímco v období budování základů socialismu byla dělnická třída poměrně výrazně diferencována podle odvětví (zejména z hlediska rozdílu mezi klíčovými odvětvími skupiny A, tj. výrobou výrobních prostředků, a ostatními odvětvími), v současné době nabývá na významu vnitroodvětvová diferenciaci, daná preferencí průmyslových oborů určujících technickou a technologickou vyspělost ekonomiky, jako například některé obory přesného strojírenství, chemický průmysl, elektronika apod. Největší změny v obsahu dělnické práce jsou spjaty právě s těmito výrobními oblastmi a především zde se prohlubují sblížovací procesy mezi fyzickou a duševní prací, jejichž sociálním nositelem je hraniční vrstva vysoce kvalifikovaných dělníků. Zde také nejprve přestává platit tradiční vymezení dělníků jako kategorie pra-

dentů dosažená kvalifikace kvalifikační nároky práce. Přitom velikost podílu respondentů nevyužívajících dosaženou kvalifikaci je přímo úměrná stupni kvalifikace. Poznamenejme ještě, že výzkum se týkal pouze pracujících v průmyslu, kde je kvalifikace zpravidla využívána nejvíce [Sbliženíje 1981 : d. 2, s. 21—22].

(7) Jde o vrstvu dělnické třídy, která je v sovětské odborné literatuře označována jako vrstva dělníků-inteligentů (rabočij-intellegant).

covníků převážně fyzické práce, jejichž kvalifikační úroveň dosahuje nejvýše vyučení (neúplného středoškolského vzdělání). Spolu s pokrokem ve vědě a technice zasahujícím vlastní výrobu totiž stále častěji nabývají dělnického charakteru pracovní místa, která dosud za dělnická být považována nemohla. Tento proces je projevem obecné zákonitosti rozšiřování hranic dělnické třídy v podmínkách socialismu a jde o výraz reálného sblížení povahy práce, životních podmínek a základních charakteristik vědomí představitelů těchto profesí s povahou práce a dalších aspektů života dělnické třídy.

Hovoříme-li o změnách v odvětvové struktuře dělnické třídy, nemůžeme opomenout ani procesy vyplývající ze změn v obsahu práce v zemědělství a zvyšujícího se stupně industrializace této oblasti národního hospodářství. V souvislosti s prosazováním socialistické velkovýroby jsou zde postupně odstraňovány reálné ekonomické zvláštnosti, jejichž výrazem byla i dvojí forma socialistického vlastnictví výrobních prostředků [Kovács 1984:128—131; Osnovnyje 1983:9; Senjavskij 1982:76—77]. Kromě toho zakládající členové zemědělských družstev, kteří sem kdysi vstupovali s vlastním majetkem, jsou postupně nahrazováni novými generacemi vychovanými v socialistických podmínkách, u nichž se již zřídka shledáváme se soukromovlastnickým přístupem ke společné práci. Uvedené změny vedou k tomu, že stále více příslušníků třídy družstevních rolníků má řadu sociálně politických vlastností shodných se zemědělskými dělníky pracujícími ve státním sektoru národního hospodářství a lze je tak považovat za potenciální příslušníky zemědělského oddílu dělnické třídy. Sociálními nositeli sblížování těchto dvou společenských skupin jsou pracovníci agroprůmyslových komplexů, v jejichž rámci jsou obě formy socialistického vlastnictví často sloučeny. Uvedený proces je objektivizován například v přeměně řady kolchozů na sovchozy, k níž v širokém měřítku došlo v SSSR na přelomu padesátých a šedesátých let, nebo v situaci začátku sedmdesátých let v BLR, kdy zde bylo zahájeno masové zakládání agroprůmyslových komplexů. V souvislosti s těmito procesy se řada družstevních zemědělců stala příslušníky dělnické třídy. Závažné změny probíhají také v nevýrobních sférách národního hospodářství, kde v důsledku měnícího se obsahu a organizace práce nabývá velká část profesí dělnického charakteru, což souvisí s výše zmíněným procesem industrializace práce mimo průmysl.

Etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti tedy staví na početné a stabilizované dělnické třídě s vyspělým průmyslovým jádrem, jehož charakteristiky prolínají i do ostatních oblastí socialistické ekonomiky. Na vysokém stupni integrace dělnické třídy, jehož bylo dosaženo v předchozím vývoji, vystupují do popředí nová kritéria její diferenciacce, utváří se sociální struktura nové kvality. Z hlediska sociální rekrutace se rozhodující složkou stávají dělníci druhé generace a v souvislosti s procesy sblížování nabývá na významu i příliv dělníků z rodin zaměstnanců a příslušníků inteligence. Z hlediska kvalifikace převažují především dělníci střední úrovně kvalifikace a zvyšuje se podíl vysoce kvalifikovaných dělníků s úplným středoškolským vzděláním. V procesu intenzifikace výroby a zvyšování její vědeckotechnické úrovně ustupuje do pozadí odvětvové členění a výraznější se stávají rozdíly mezi technicky perspektivními a ostatními obory průmyslové výroby. Tuto stránku rozvoje sociální struktury dělnické třídy současné statistiky zatím sice nezachycují, ale lze ji pozorovat v údajích některých specializovaných šetření. Přísně vzato je ji však třeba považovat spíše za hypotetickou.

Ve vývoji sociální struktury dělnické třídy se tak v současné době prosazují nové diferenciační linie, které jsme zjednodušeně opět popsali dichotomicky. V realitě jsou však kontinuální a navzájem propojené řadou zpro-

středkujících článků. Pokusili jsme se ukázat obecné trendy, všem evropským socialistickým zemím společné. Z datové dokumentace je zřejmé, že mezi uvažovanými zeměmi existují rozdíly, které základní obecnou tendenci utvářejí do konkrétní podoby. S postupem socialistické výstavby a s prohlubováním ekonomické integrace zemí RVHP se však tyto rozdíly postupně zmenšují a uvažované země se ve všech podstatných sociálně ekonomických aspektech sbližují. Do pozadí ustupují dosavadní rozdíly vyplývající z odlišných výchozích podmínek a většina existujících diferencí nyní souvisí s průběhem a tempem procesů výstavby socialismu. Týká se to i konkrétního časového určení a charakteru jednotlivých etap v každé zemi, neboť ty se v přechodných fázích prolínají a neprosazují se ve všech sektorech národních ekonomik se stejnou intenzitou zároveň.

Uvedenou analýzu vývoje sociální struktury dělnické třídy v zemích socialistického společenství samozřejmě nelze považovat za úplnou. Soustředili jsme se zde jen na několik momentů, které úzce souvisí s rozvojem výrobních sil. Úkolem, před nímž nyní stojíme, je rozšířit záběr o oblast výrobních vztahů a ukázat, jak na ni zmíněné procesy působí. Hlavním cílem našeho příspěvku však je zdůraznit zásadní význam dynamického, historicko-genetického přístupu k problematice sociální struktury dělnické třídy; ukázat, že v jednotlivých etapách výstavby socialismu vystupují do popředí různé stránky a momenty struktura dělnické třídy, které jsou pro tu kterou etapu podstatné. Pro každou lze určit základní kritéria této struktura, a to na základě znalostí dosavadního vývoje jejích jednotlivých aspektů a pochopení jejich významu pro další vývoj.

Sociální struktura dělnické třídy v podmínkách socialismu je výsledkem dlouhodobého historického vývoje, který je jednotou integračních a diferenciačních procesů. Dělnická třída rozvinuté socialistické společnosti se formuje a integruje z diferencovaných zdrojů, přičemž tato integrace probíhá neustále a představuje vždy překonávání diferencí určitého typu (například mezi dělníky druhé generace a dělníky ze zemědělského prostředí, mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými dělníky apod.). Každý dosažený stupeň integrace tak umožňuje a stimuluje prosazování nových diferenciačních linií, které jsou v souladu s cíli jednotlivých etap rozvoje socialistické společnosti opět překonávány.

Uvedený přístup ovšem klade značné nároky na vlastní sociologickou analýzu této stránky rozvoje dělnické třídy. Zatímco při zkoumání vývoje sociální struktury dělnické třídy v období budování materiálně technické základny socialismu jsme vcelku vystačili s tradiční statistickou dokumentací evidující extenzivní procesy masového charakteru pro toto období typické, je v současném období třeba klást důraz na sociálně ekonomické analýzy kvalitativního charakteru. Evidenci a popis masově probíhajících změn a trendů je třeba doplnit hlubší analýzou sociálního obsahu jednotlivých procesů. Týká se to i vlastního určování příslušnosti k dělnické třídě, které z hlediska dosud používaných kritérií přestává odpovídat realitě.

Pokusili jsme se naznačit některé aspekty minulosti a v určitých ohledech i budoucnosti sociální struktury dělnické třídy, jejichž přechodná napětí a rozpory představují dynamickou složku odborného a tvůrčího potenciálu této vedoucí síly naší společnosti. Důraz jsme kladli na faktory, které úzce souvisí s rozvojem dělnické třídy jako rozhodující výrobní síly. Řadu aspektů jsme byli nuceni ponechat stranou. Zejména jde o sociálně politické, ale i další, například kulturní stránky vývoje sociální struktury dělnické třídy. Všestranná a podrobná analýza těchto procesů je závažným úkolem marxistic-

ko-leninské sociologické teorie i výzkumu, jehož náročnost vyžaduje spojení úsilí vědců všech socialistických zemí.

Literatura

- Constaninescu, V.: *The Cultural Behaviour of Persons with Double Occupational Status*. In: Viitorul Social, Special issue for the 9-th World Congress of Sociology in Uppsala, Bukurešť 1979.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Formování beztržní struktury a místo dělnické třídy v sovětské společnosti*. In: Sociologický časopis 1983, č. 1, s. 39–49.
- Gordon, L. A. — Nazimova A. K.: *Social'no professional'naja struktura sovremennogo sovětského občestva: tipologija i statistika*. In: Rabočij klass i sovremennij mir 1983, č. 2, s. 61–73 a č. 3, s. 59–72.
- Gordon, L. A. — Nazimova, A. K. — Parfil'evová, L. G.: *Techniko-technologičeskije sdvigi i razvitije professional'noj struktury*. (Příspěvek pro zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Praze r. 1982.)
- Kovács, F.: *Tendencii sblizenija v chodě evolucii social'noj struktury socialističeskogo občestva*. (Příspěvek na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Sofii r. 1983. Zkrácená verze příspěvku viz Sociologický časopis 1984, č. 2, s. 126–137.)
- Mikulskij, K. I.: *Klassovaja struktura občestva v stranach socializma*. Moskva, Progress 1976.
- Morgenstern, M. — Parlitiz, M.: *Nacional'nyje i internacional'nyje faktory razvitija rabočego klassa socialističeskich stran*. (Příspěvek na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Sofii r. 1983.)
- Osnovnyje tendencii i perspektivy razvitija rabočego klassa NBR v uslovijach strojitel'stva razvitogo socialističeskogo občestva. (Příspěvek na zasedání pracovní skupiny *Tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy* 5. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, které se konalo v Sofii r. 1983.)
- Razvitije rabočego klassa v socialističeskom občestve. Moskva, Nauka 1982.
- Sblizenije rabočego klassa i inteligencii. Praha, ÚFS ČSAV 1981.
- Senjavskij, S. N.: *Social'naja struktura sovětského občestva v uslovijach razvitogo socializma*. Moskva, Mysl' 1982.
- Zagórski, K.: *Zmiany struktury i ruchliwość społeczno-zawodowa w Polsce*. Varšava, Ossolineum 1976.

Prameny k tabulkám

K tabulce č. 1

Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978. Praha, ÚFS ČSAV.

Andorka, R. — Zagórski, K.: *Social'noje peremeščenije v Vengrii i v Pol'se*. Sopotavitel'nyj analiz dannych za 1972 i 1973 gg. Budapešť — Varšava, CSU VNR — CSU PNR 1978.

Socialen proizchod i promeni v socialnoto položenije na licata zaeti v narodnoto stopanstvo na 1 noemvri 1967 g. Sofia 1969.

K tabulce č. 2

Koucký, J.: *Varianta rozvoje profesní struktury ČSSR*. Interní materiál ÚRVŠ, Praha 1983.

[Gordon — Nazimová 1983].

Ščítání lidu, domů a bytů ČSR 1961, ČSSR 1970 a 1980. Praha, FSÚ.

K tabulce č. 3

Mikrocensus 1981. Praha, FSÚ 1983.

[Osnovnyje tendencii i perspektivy 1983].

[Kovács 1983].

Widerszpil, S. — Belicki, V. — Muśińska, M. — Stonsek, A.: *Razvitije rabočego klassa v Pol'se*. In: *Razvitije rabočego klassa socialističeskogo sodružestva*. Sbornik naučnih trudov. Budapešt, ION CK VSRP 1978.
Vestnik statistiky, organ statističeskogo upravljenja SSSR 1983, č. 4.

Резюме

Я. Шандерова: Некоторые аспекты развития социальной структуры рабочего класса в странах социалистического содружества

В данной статье характеризуются основные черты и тенденции развития социальной структуры рабочего класса в европейских социалистических странах. Главная цель автора заключалась в подчеркивании принципиального значения динамичного, историко-генетического подхода к данной проблематике. Некоторые характеристики рабочего класса в процессе построения социализма неустанно меняются. Развитие отдельных слоев и прослоек рабочего класса, меняющиеся координация и напряжение между ними представляют собой динамичный потенциал развития всего общества и определяют конкретных носителей (субъектов) экономических и социальных отношений. Поэтому рабочий класс и его структуру следует изучать в их движении и изменении. На отдельных стадиях построения социализма на первый план выступают различные стороны и моменты, связанные со структурой рабочего класса. Исходя из знания развития отдельных аспектов структуры рабочего класса и понимания их значения для дальнейшего развития, можно для каждого из этих этапов определить основные критерии этой структуризации.

С целью наглядности развитие линий дифференциации автор описывает упрощенно, дихотомически, подчеркивая, однако, что речь идет о длительных по времени процессах, имеющих целый ряд аспектов взаимосвязанных многими опосредствующими звеньями.

Для периода построения основ социализма типичен быстрый количественный рост рабочего класса, связанный с широкими социальными сдвигами и глубокими изменениями в его структуре (имеются в виду квалификация, отраслевая структура и социальное происхождение). С одной стороны, имеют место рабочие, получившие соответствующую квалификацию, а, с другой стороны, рабочие без профессиональной подготовки. Для этого периода характерно предпочтение ключевым отраслям добывающей, тяжелой и машиностроительной промышленности. Постепенно преодолеваются различия между рабочими второго поколения и новыми представителями рабочего класса, происходящими чаще всего из семей сельскохозяйственных работников.

Этап построения развитого социалистического общества характеризуется многочисленным, стабилизировавшимся рабочим классом, ядро которого составляют промышленные рабочие, носители прогрессивных идей, которые постепенно переносятся на все социалистическое общество. Решающей составной частью рабочего класса становятся рабочие второго поколения. Постепенно приобретает значение переход из рядов интеллигенции и служащих в категорию рабочего класса. Важнейший компонент рабочего класса — рабочие среднего уровня квалификации. На первый план выдвигаются высококвалифицированные рабочие с полным средним образованием. На второй план отодвигается отраслевое расчленение, уступая место различиям между технически перспективными и остальными отраслями промышленного производства.

Что касается анализа эмпирических материалов, то обнаруживается, что при описании и анализе современных тенденций развития социальной структуры рабочего класса в социалистических странах оказывается недостаточным иметь традиционную статистическую документацию, учитывающую экстенсивные процессы массового характера, типичные для прошедшего периода построения материально-технической базы социализма. В настоящее время необходимо подчеркивать значение качественного социально-экономического анализа, без которого не обойтись при изучении социальной структуры рабочего класса в социалистическом обществе.

Summary

J. Šanderová: Some Aspects of the Development of the Social Structure of the Working Class in Countries of the Socialist Community

The paper sums up the basic features and tendencies characterizing the dynamics of the social structure of the working class in the socialist countries of Europe. Its chief aim, however, is to point out the essential significance of the dynamic, histo-

✱

rico-genetic approach to the given problem area. In the process of building up socialism, a great number of working-class characteristics are in fact subjected to continuous change. The development of individual strata and divisions of the working class, the varying coordination and tension between them, represent the dynamic potential of the development of the whole society and determine the concrete bearers of economic and social relations. Thus the working class and its structure must be examined in its motion and transformations. In the single stages of building up socialism, various aspects and moments of its structuralization are coming to the fore. The knowledge of the development of individual aspects of the working-class structure and the understanding of their relevance for the future development allow us to determine the basic criteria of this structuralization for each of these stages. For the sake of clarity the development of differentiation lines is simplified by a dichotomic description; on the other hand, it is pointed out that it is long-termed processes involving a great number of aspects mutually interconnected by numerous mediating links.

Typical of the epoch of building up the foundations of socialism is the rapid quantitative growth of the working class, connected with extensive social shifts and profound changes in its structure from the point of view of qualification, branch structure and social origin. There are skilled workers on the one hand, and workers without any vocational training on the other. The preference of key branches of the mining, big and engineering industries is typical of this epoch. Step by step, the differences between workers of the second generation and new members of the working class coming for the most part from the agricultural environment are being overcome.

The epoch of building up an advanced socialist society already relies on a numerous and stabilized working class with a developed industrial core whose progressive characteristic gradually penetrate into the entire socialist society. Workers of the second generation are becoming the decisive component of the working class, while shifts from the circles of the intelligentsia and employees are also growing in importance. The working class is formed primarily by workers of the medium qualification level, and highly qualified workers with completed secondary-school education are coming to the fore. The branch division for the sake of differences between technically prospective and other branches of industrial production is retreating into the background.

As far as the analysis of empirical materials is concerned, it seems that the traditional statistical documentation evidencing extensive processes of a mass character, typical of the epoch of building up the materially technical base of socialism, falls short of its aim in describing and analyzing present-day trends in the development of the social structure of the working class in socialist countries. In our time, special emphasis should be imparted to qualitative socio-economic analyses without which future studies of the social structure of the working class in the socialist society are inconceivable.